

ԴՐՈՇԱԿ

„ ՀԱՅ ՅԵՂԱԹՈՒՄԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ “ ՕՐԳԱՆ

Ս Ո Վ. Ե Ի Կ Ա Ղ Թ Ա Ա Կ Ա Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մ ա Ր ա, 1894 թ.

Մով է Հայաստանում, Հայ ժողովուրդը հարկաբար ընտանիքներով է գաղթում, և այդ սովն ու գաղթականութիւնն ահա երկրորդ տարին է, որ սկսել է և շարունակվում է այսօր աւելի ուժեղ կերպով, աւելի կասալի ձևով: Սովից գաղթում, մեռնում են մարդիկ այն երկրում, ուր ոչ երաշտ է եղել, ոչ մորեխ է երևացել և ոչ մի որ է բնական պատուհաս. սովից գաղթում, մեռնում են այն երկրում, որ յայտնի է իր առատութեամբ, իբր բերրութեամբ, ձոխ և հարուստ բնութեամբ, ուր արում է աշխատասէր, չարքաշ ժողովուրդ. սովից մեռնում են այն երկրում, ուր դեռ ոտ չէ գրել կապիտալը, ուր չը կայ պրոլետարիա, վարձկան բանուոր, ուր բնակիչների մեծամասնութիւնը հողագործ, անասնապահ և արհեստաւոր է, ուր չկայ զինն ու փարթամ կեանք, ուր չկայ ախա և համաճարակ հիւանդութիւններ, ուր չի եղել և չկայ յորենի արաահանութիւն, — երկրի հարստութեան մեծ մասը, եթէ ոչ ամբողջը մ'նում է իր մէջ: Չկայ և ոչ մէկը այս պատճառներից, բայց և այնպէս մարդիկ գաղթում են, մեռնում են սովից. և այս ասողը, յայտարարողը ոչ միայն յեղափոխական թերթներն են, այլ և օրինական, նոյն իսկ տաճկական թերթերը, անմեղ մարդիկ և մինչև իսկ ինքը Սուլթանի կառավարութիւնը: Սովը և գաղթականութիւնը փաստ է իրողութիւն է. նա յեղափոխականների, "չարամիտների" երևակայութեան ծրնունդ չէ և ոչ էլ նրանց հնարած շինծու լուրը:

Բայց ի՞նչն է դորա պատճառը:

Դորա բուն պատճառը ներկայ բեժիմ'ն է և երկրի անտեսական պայմանները, որոնց հոգնաւորում է այդ բեժիմը, որովհետև մէկը միւսի դոյութիւնը պայմանաւորում է: Ներկայ բեժիմը իր բոլոր փակագրներով, ծանրացել, նստել է աշխատաւոր, արդիւնաբերող դասի վրէժ և առանց խարութեան միջոցների, առատոյնականութեան հասցրած ձևերով կեղեքում, հարստահարում է նրան, Ծանր, միանգամայն անտանելի, հետզհետե ա-

ձեցող հարկերը. վաշխառուների, կապալառուների, ազանների, հարկահանների այդ ահագին լեգեօնի կեպալուատացիան, կեղեքումները մի կողմից, իսկ միւս կողմից պաշտօնեաների՝ սկսած ամենաբարձրից մինչև ամենաստորինը, փաշայից սկսած մինչև ամենայնային զափտայի բունագրօսիկ ու վայրենի զեղծումները, տուգանքները. քիւրդ աւազակների թալանն ու յափշտակութիւնը, տուն, տեղ, արտ, կալ աւար ու հրդեհի ենթարկելը. և վերջապէս ինքը, ձոխ և փարթամ, մարդկային արխնով ներկած Ելքիդի պալատի գահակալ Սուլթան Համիդը, այս բոլոր արխնաբրոնների խմբապետը, շրջապատված իր նմաններով, որոնց կեանքի միակ նպատակն է հարեմը և զուարճութիւնը՝ անասնական կեանքը, որոնք իրենց գոյութիւնը պահում, պահպանում են հազարաւոր զօհերի արխնը ծծելով, հազարաւոր մարդկանց աշխատանքով, դառն քրտինքով և որոնք դեռ չեն յագեցել... ահա թէ որտեղ պէտք է որոնել սովի և գաղթականութեան բուն արմատները:

Դրանք բոլորը զոհել են աշխատաւոր դասին արդիւնաբերական միջոցներից և աշխատաւոր յեժերից: Սրանց մի մասը Պոյսի և Ղովկասի քաղաքների փողոցներումն են ընկած իրենց և ընտանիքի թշուառ գոյութիւնը պահպանելու համար մի քանի փարա վաստակելու, որը դարձեալ խլում, յափշտակում են, իսկ միւս մասը բանտերում են ենթարկված անասելի և աներևակայելի տանջանքների, որոնց մի քանի թղլլ նմուշներն արդէն հրատարակել ենք: Չկայ աշխատանքի ապահովութիւն, նա կեղեքվում, խլում է, չկայ անձի և պատուի ապահովութիւն, տանջում, չարքարում, ծեծում են. ամեն բուպէ աշխատաւորը ենթարկված է վտանգի, ամեն բուպէ նրան մահ է սպառնում. վտանգի և անպատուութեան է ենթարկված և նրա ընտանիքը՝ լլկում, ոտքի տակ են տալիս նրա ընտանեկան պատիւը, պղծում նրա օջախը:

Աշխատանքի անապահովութեան պատճառով գիւղացին այս տարի ցանքս չի արել շատ տեղ, նա որ առաջ ըստ տալիս էր 10-ից մի մաս, այս տարի ստիպված է վճարել 4-ից, 5-ից մի մաս (տես թիղթ. Աշաչկերտից):

Գիւղացու աշխատանքը դրված է ամբողջապէս կապալառուների տրամադրութեան տակ, որոնք անուրիով գընում են կառավարութիւնից բերքերի տասանորդը. նրանք են արտերի երեսը հաւաքողը, իսկ լինել կապալառուների տրամադրութեան տակ, ասել է ամբողջովին զրկվել արդիւնքից:

Ահա սույի և գաղթականութեան ընդհանուր և գըլխաւոր պատճառները, որոնք տարիներից ի վեր գոյութիւն ունեն և ամենայն եռանդով ու սիստեմատիկաբար գործ են դնում և որոնք դեռ հեռ հեռու են ամբողջը լինելուց: Եւ սյսպիսի պայմանները ի՞նչպէս կարող են չառաջացնել գաղթականութիւն և սով. իսկ ուր գաղթականութիւն, աշխատանքի, արդիւնաբերութեան դադարումն, այնտեղ և սով. ուր սով, այնտեղ և գաղթականութիւն, մէկը միւսի վրա փոխադարձաբար ազդում է:

Գեռ այս բոլորը բաւական չէ. այժմ Սուլթանի կառավարութիւնը սովը շինել է իբրև զէնք, իբրև միջոց յեղափոխութեան առաջն առնելու: Նա անկարող լինելով բանտերով, կախաղաններով, ինկվիզիցիայով մեղքընել յեղափոխական ոգին ու միտքը, որի արտայայտուէր և ներկայացուցիչն այդ երկրում հայ ժողովուրդն է, որին ստիպել, յեղափոխութեան գիրկն է ձգել իր դրութիւնը, իր տնտեսական և քաղաքական կեանքը: Նա ընտրել է վերջին միջոցը, որը ամենավտանգաւորը և սարսափեցուցիչն է, որովհետև նա ծանրանում է ոչ թէ անհասանելի, խմբերի վրա, այլ ամբողջութեան: Այո, Սուլթանի կառավարութիւնը սովը այժմ քաղաքական զէնք է շինել իր նպատակին հասնելու, այդ վնասակար տարրից ազատվելու: Նա կապալառուների, վաշխառուների, հարկահանների միջոցով երկրի ցորենը հաւաքել է իր և վերջինների ամբարները, խել է նայն իսկ գիւղացու սերմնացուն և այդպիսով ցորենի մի չափը 1ր. 90 կից հասցրել են 7ր., իսկ սովարինը 2ր.-ից հասցրել են 20ր. էլ ի՞նչ անի թեղձ գիւղացին, էլ ի՞նչ անի խեղձ աշխատաւորը, ի՞նչպէս և ինչով կարող է իր գոյութիւնը պահպանել:—Ահնջով, և նրան մնում է միայն մի միջոց՝ գ ա ղ թ ե լ զ ն ա լ այն տեղերը, ուր յոյս ունի համեմատաբար տանելի կերպով ապրել. և հայ ժողովուրդը գաղթում է, փախչում իր հայրենիքից:

Կառավարութիւնն էլ հենց այդ է ուզում, ուստի և ոչ մի արգելք չէ դնում. նա հրճվում, բերկրում է, յուսաւորով, որ սույի և գաղթականութեան միջոցով կազատվի այդ տարրից, որ երկրի յեղափոխական շարժման ուժեղ արտայայտիչն է:

Բայց նա չարաչար սխալվում է իր հաշիւների մէջ. նա չէ կարող զրկել երկրորդ իր ամբողջ բնակութիւնից, միայն իր տղայական տակտիկայով անգիտակցաբար

եւաւայութիւն է անում յեղափոխականներին, նպաստում է յեղափոխական պրօպագանդային, շարժմանը և ոգուն աւելի մեծ շրջան առնելու, աւելի արագութեամբ արածվելու ժողովրդի խաւերի մէջ: Մենք խոստովանվում ենք, որ լա յեղափոխական պրօպագանդիստը ինքը կառավարութիւնն է իր տղայական տակտիկայով, իր բռնած դիրքով, որովհետև նա բազմապատկում է ժողովրդի դժգոհութիւնը, բոլորովին անտանելի է դարձնում նրա դրութիւնը, որով և դընում է նրա սրտում "լինել, թէ չլինել" ճակատագրական հարցը: Իսկ այդ դատավճիւրը յօգուտ կառավարութեան չի լինիլ. նա ապրել է ուզում, իսկ ապրել այս պայմաններում անհնարին է, հետեւապէս հարկաւոր է ազատվել դրանից. ազատվելու համար պէտք է ոչնչացնել այդ պայմանները, իսկ այդ կարելի է—այժմ համոզված է ժողովուրդը— միայն յ ե ղ ա փ ո խ ու թ իւ ն ո վ:

Ուրեմն յեղափոխութիւնն է միակ միջոցը վարելու ներկայ ըեժիմը, ազատվելու նրա խեղդող, մեռցնող ճիրաններից. յեղափոխութիւնն է միակ միջոցը ստեղծելու այնպիսի պայմաններ, որ այդ երկրում մարդը, ժողովուրդները կարող են ապահով կերպով ապրիլ. յեղափոխութիւնն է միակ միջոցը աշխատանքի և անձի ապահովութիւնն ձեռք բերելու: Նա դարձել է անխուսափելի, անպայման պահանջ, և ժողովուրդն այդ կանի: Նա կը փշրէ բռնաւորի շղթաները, թափ կը տայ իրենից ստրկական լուծը, կազատվի իր պարագիտներից, որովհետև նա ապրել է ուզում, ապրել իբրև մարդ, իբրև ազատ քաղաքացի:

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Ի Ց

Ցանկական կառավարութիւնը, որի գլուխն այսօր կանգնած է Սուլթան Համիտը, հարստահարողներից, քարուքանդ անողներից ամենամեծը, ձգտում է մահ տարածել ամբողջ Հայաստանում:

Սուլթանի կառավարութեան փթած, հոտած ըեժիմը յննուած է մի քանի ֆակտորների վրայ, որոնք են. փաշա-նախարարների կազմակերպութիւնը, զինուորական, ոստիկանութեան, հարկահանութեան, դատարանի, մաքսային, գաղտնի գործակալների կազմակերպութիւնները և այլն, և այլն: Այս ֆակտորները թոյլ խաղիսուլ դրութեան մէջ են և պահպանվում են արհեստական կերպով մասամբ ևս այն "պրօպագանդայով", որ անում է թիւրք ժողովրդի մի մասը, մոլեռանցութիւնից դրդուած:

Թիշուած ֆակտորները կանգնում են մի շղթայ, որի աւազին և մեծ օղակը Համիտի ձեռքն է, շրջապատված իւր նախադրանքներով:

Սուաջին օղակից արձակվում է ամեն արիւնտով զրոյաւթ հրաման, հրահանգ ու Երազդիցիւն, որոնք ճիւղաւորված լուծում են ամեն մի ֆակտոր և գործառնողութեամբ: Հայ յ

զափոխական Ռարմլենները միշտ աշխատում են ձօնակից պարզաբանել այդ ֆակտորների բուն ընթացքը, դորձ գրած մաշող, անարդար, ամառգրի բուն թիւները: Այժմ, յեղափոխութեան նոր սկսված գործնական շրջանում, մեծ դեր է խաղում տաճկական դատարանը: Սա բոլորովին այն չէ, ինչ որ էր 4-5 տարի առաջ. սա այժմ ոչ թէ առաջվայ պէս միայն անարդարութիւն, կաշառակերութիւն է գործ դնում, այլ աւելի իրաւացի և արդար է դրանց անուանել արհնարբունների, ինկվիզիտորների մի ժողովածու: Այդ կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ է դրված բանդը, ոստիկանութիւնը: Նայելով թէ ինչ է բոլորում մեծ օղակից, նայելով թէ ինչ կամայական ընթացք պէտք է տալ դատին, ըստ այնմ էլ բանտում տեղի են ունենում անլսելի և չտեսնված, հակամարդկային տանջանքներ: Բանդարկեալներին չեղած, չկատարված բանը խոստովանեցնելու, ճշմարտութիւնը բոլորովին յեղաշրջելու կամ նոյն իսկ բանդարկեալն իրան մարդասպան, յեղափոխական ճանաչելու համար երբ ընդգիմութիւն է ցոյց տալիս, մէկ-մէկ պոկում են նրա պեխերի, գլխի մազերը, մեծ ասեղով ծակծակում են նրա պարանոցը, չլծողներով քնելու անընդհատ 40-45 ժամ, շիկացրած երկաթով "գամղա" են զարկում նրա կողերին, թրջում են նրա առանձնարանի յատակը ձմեռ ժամանակ, չեն տաքացնում այդ գարշելի խցիկը և օրերով քաղցած պահում, գիշերները սաստիկ ծեծելով: Շատ անգամ յանդուգն երիտասարդների մէջքից մինչև վիզը փաթաթում են 4-9 փթանոց ահագին շղթան, որի մի ծայրը քար է գալիս յատակի վրայ և շառաչում կամարների տակ: Բանդարկեալի կողերն ու վիզը ուռչում է, խոր վէրքեր բացվում և եթէ նա գիշերային դաղանի քննութեանց ժամանակ չի խոստովանում չեղած յանցանքները, չի մատնում անմեղներին, տալիս են այդ ազատութեան զոհին յետին հարածը ու մի քանի օրից յետոյ ոստիկանութիւնը հրաւիրում է հայ քահանային դուրս հանել "խրիստիանի" դիակը:

Ահա այս լիբր ֆակտորի, դատարանի, ինչպէս վերևում յիշեցի, մօտերս կատարած մի դատը առիթ է տալիս մեզ խօսելու:

Յիշենք այդ արիւնարբունների կատարած դատը: Գատարանի վերաքննիչ (խտինաֆ) ատեանը հրաւիրում է դատի հետևեալ բանդարկեալներին. Մաքսապետեան Մկրտիչ էֆ., որն իբրև հաւատարիմ ծառայող, մեծիտիէի 4-րդ կարգի շքանշան ստացած է, Աւերակ գիւղի քահանան, Սաթմանց գիւղի սէս կարապետը, Աւերակ գիւղի հիւս Գեորգը, Սապոնձեան Սահակ էֆ., Բօշեան Ա. ետիս՝ դատարանի նախկին անդամ, Կանդոյեան Յակոբ, Բօղաղ քեսեան գիւղացի Աւագը, Աւերակցի քահանայի եղբայր սէս Եղիազարը, Սեդրակ անուն երիտասարդը, Մեկքին 2թչի-Գաթոյեանը, Տէր-Յարութիւնեան Տիգրան՝ Հասպտան գիւղից, Մաֆօ գիւղացին և իւր ընկերը: Բացի սրանցից բացակայ կերպով դատի ենթարկուեցան կառավարութեան ձեռքէն խոյս տվածները. 2որթմանեան Միսաք, Կանափամանողեան Պետրոս, Զարէհեան և Բեօզիկեան: Սրանք մէկ ամսից սկսած մինչև մի տարի բանդարկված էին առանց քննութեան:

Քննվողները դատախազի կողմից մեղադրվում են երկու կէտում. ա) բանդարկեալները մի կազմակերպված կօմիտէի ձեռքով փորձ են արել վալիին տերթօրի ենթարկելը որի գործադրութիւնը յանձնված է Աւերակ գիւղացի հիւս Գեորգին. բ) նոյն կօմիտէն իւր գործակատարներով յարաբերութիւններ է հաստատել զանազան տեղերի հետ, մարդիկ է պահել, հաց տուել, պէնք փոխադրել և այլն: Նախապէս պէտք է յայտնել, որ հիւս Գեորգը առաջինը ձերբակալվելով՝ հիմքն է կազմում այս դատի և մի շարք տանջանքների ազդեցութեան տակ մատնել է հենց այդ դատվող մարդոց այն առաջուց կազմած ծրագրի համեմատ, որն որ նախապատրաստված էր ոստիկանութեան և դատախազի կողմից, վալիի տրամադրութեան ներքոյ: Ահա թէ այդ կեղծ, սարքովի դատն ինչպէս է հիմք առնում: Աւերակցի հիւս Գեորգը մի օր գալիս է Աան և Հայկավանք կոչված թաղում քանի որ կուզես հարբում է: Չմոռնամ ասել, որ այդ անպիտանը պատահմամբ յեղափոխականների և նրանց գործերի մասին հատ ու կտոր տեղեկութիւններ է ունենում: Սաստիկ հարբած դրութեան մէջ լսում է, թէ վալին շուտով քաղաքից տուն պիտի վերադառնայ:

Դրանց գիւղում նոր եկեղեցի են շինում և օծման պատրաստութիւններ տեսնում. Գեորգի խելքին փչում է օծման առթով (հարբած մարդ) վալիին ներկայանալ: Շտապով դուրս է գալիս գիտեստից, ձին հեծնում և Բահրի փաշայի տուն դառնալու ժամանակ հետևում նրան. երբեմն սրարշաւ անցնում է նրա գնացքից, առաջ-յետ ձի խաղացնում, նորից սրարշաւ ձգում, անցնում է վալիի սվիտան: Բահրի փաշան զարմացած՝ կանգնեցնել է տալիս նրան Խաչ-փողան կոչված փողոցում, մի լաւ ծեծել է տալիս և իսկոյն հրամայում խուզարկել: Գեորգի վրայ գտնվում է մի ընկույթեր առանց փամփոշտի. այդ օրից նա բանդարկվում է, որ տևում է շատ ամիսներ և հենց այդ օրից էլ զօրով ծագեցնում են վալիին տերթօրի ենթարկելու խնդիրը: Այնուհետ տանջանքների տակ թուրքերը լեզու են դնում Գեորգի բերանը և իրանց ուզած մարդկանց մատնել տալիս, որից ամիսների ընթացքում հետզհետէ կազմվում է այս կեղծ դատը: Եթէ հիւս Գեորգին սպառնալիքներ չհասնէր և միջոցներ գործ չդրվէր մի քանի տամեակ երիտասարդներ էլ պիտի վառվէին:

Առաջին քննութիւնը, որ կէս օրից տևեց մինչև առևի մայր մտնելը, անյաջող անցաւ. դատաւորները որոշ եզրակացութեան չհասան: Անգութ դատաւորները գիծում են և ոմանք դէմ են լինում այդպիսի շինծու, լիբր միջոցով մահուան վճիռ ստորագրել: Իսկ վալին ոտը դրել և պնդում էր միահամուռ մահուան վճիռ տալ: Մութը կոխել էր, երբ բանդարկեալներին մէկ-մէկ դուրս բերին դատարանից, իւրաքանչիւրին շրջապատում էին 2 զաֆտիս, թեւերից ամուր բռնած, իսկ բոլոր խումբը պահապանների մի օղակով պատած՝ առաջնորդվում էր դէպի բանդ:

Միւս առաւօտ վալին իր մօտ կանչեց 5 դատաւորներին, որոնցից երկուսը հայ են (սահմանադրութեան փրշրանքներ, որոնք անունով միայն դատաւորներ են. դրանց ձայնը միշտ խեղդվում է) և հետևեալ սպառնալիքը տը-

ւեց. «Եթէ ինձ սպանել ցանկացող դաւադիրներին միաձայն մահուան վճիռ չտար, բոլորիդ գլխին նոյն կրակը պիտի թափեմ և ձեզ կամակիցներ համարելով դաւադիրներին, նոյն վճիռը պիտի կերցնեմ»: Յաջորդ օրը դատը վերսկսվեցաւ և դատաւորներն ամենահասարակ կերպով մահուան վճիռ կայացրին մի քանիսի համար, իսկ ոմանց տարիներով բանտ: Գուցէ այդ գազանային վարձուները մի երկուսի խիղճը տանջեց, բայց ետեւից բռնակալ վալիի ճնշում կար. . .

Աւերակ գիւղացի մասնիչ Գէորգի տված վայրի վերջոյ քննութիւնից դուրս եկաւ, որ վալիի սպանութեան և զէնքով փոխադրութեան մէջ ինքը մասնակցել է իբրև կոմիտէի անդամ, իսկ միւս անդամները և գործողներն այն տասնեակ մարդիկն են, որոնք բերված են դատարանի առաջ: Աերջինիս մօտ իբր թէ կոմիտէի անդամները ի պահեստ դրած են մի նամակ, որի մէջ ամիսիված է դատաւորների վճիռը - վալիին տերրօրի ենթարկելու գործադրութիւնը: Նամակը շինծու էր. դեռ չգրված, ըստ պիտակ թուղթը խարդախութեամբ, տանջանքների ժամանակ սար-կոմիտերը և դատախազն ստորագրել են տալիս մասնիչ Գէորգին և նոյն գիւղի քահանային, որպէս զի գործին օրինաւորութեան ընթացք տան: Վալին և կոմիտէրը խիստ վախենում էին թէ Գէորգը կարող է փոշմանիլ դատի ժամանակ. այդ պատճառով ամեն տեսակ սպառնալիքներ, փաղաքշանքներ և հաստատ խոստումներ թափած էին նրա գլխին, որ եթէ այդ թշուառը անդրդուելի մնայ իր ամբաստանութեանց մէջ, անշուշտ նրան կազատեն և մեծ պարգևներ կը տան:

Գլխաւոր մեղադրվողները, Մաքսապետեան, ուէս Կարապետ և քահանան պաշտպանեցին իրենց դատը, կէտ առ կէտ հերքելով, որ իրենք կոմիտէ չեն կազմած, որոշեալ օրերում և ժամերում նրանք երբէք իրար մօտ հաւաքված, տանից բացակայ չեն եղած, որպէս զի վալիի դէմ դաւադրութիւն կազմեն և դորա համար ունեն տասնեակ վկաներ: Բայց ո՞վ էր անմեղների ձայնը լսողը, քանի որ կեղծ նամակ կար և վալին մի քանի պատրաստված թուրք վկաներ շարտած էր հրապարակի վրա: Միայն ուէս Կարապետը բանտի գիշերն յին քննութիւնից յետոյ կրկին խոստովանվեց, որ ինքը մի քանի զինված հայ երիտասարդների մի գիշեր հիւր է ընդունած և պատրաստ է դորա պատիժը կրելու:

Աերաքննիչ ատեանը դռնբաց է դատում, այդ պատճառով շատ հայեր ներկայ էին և ամենքն էլ տեսան, թէ դա ոչ թէ քննութիւն, այլ մի խայտառակ, խառնաշփոթ ծիսակատարութիւն է, անմեղներին դատապարտելու համար: Երկար ու բարակ, անկապ ու անսխտէմ հարցուփորձից յետոյ դատաւորները մի քանի ընդհանուր անցան և հետեւեալ վճիռը դուրս բերին.

Չորս հոգու՝ Աւերակցի Գէորգին, Մաքսապետեանին, քահանային և ուէս Կարապետին "իդամ" ասացին (մահուան վճիռ ասել է, միայն բարեգութ Սուլթանը կարող է փոխել այդ վճիռը 101 տարուայ բանտարկութեան կամ աքսորի), վերջնական կերպով յիշելով նրանց դատապարտութեան մեղադրական փաստերը. — Մաքսապետեան բացի կոմիտէի անդամ լինելուց, նաև

իրև կառավարութեան պաշտօնեայ, օսմանեան պետութեան ներքին գաղանթները կոմիտէին և դրսի պետութեանց հաղորդող. ուէս Կարապետին, քահանային և մասնիչ Գէորգին, իբրև կոմիտէի անդամներ, փախուտականներ պահող, հաց տուող, նրանց կամակից և զէնք փոխադրողներին դիւրութիւն տուող: Մնացած թշուառ ամբաստանեալներին խօս ոչ մի կանոնաւոր քննութիւն չեղաւ և թխեցին հետեւեալ վճիռները. — 6 տարուայ բանտարկութեան դատապարտվեցան, իբրև կոմիտէի գործակատարներ՝ Սապոնջեան Սահակ էֆէն, Շատուրեան Աւետիս, Կանդօբան Յակոբ (իբր գանձապահ), Բողազքեասանցի Աւագ: Քահանայի եղբայր ուէս Եղիազար և Սեդրակ անուռով երիտասարդը 5 տարով, Չթի Գաբօբան 1 տարի: Փախստականներ - 2 որթանեան Միսաք, Բեօզիկեան, Չարէհեան և Կանափմանողեան իրենց բացակայութեամբ դատապարտված են. առաջինը 12 տարով, մնացածները 10 տարով: Անպարտ արձակված են երեք գիւղացիներ:

Մեր աչքի առաջ կատարված այս իրողութիւնները, փաստերը կրկին և կրկին անգամ ապացուցանում են, որ այս բոլոր չարիքների պատճառը կազմում է թշուրքական վարչական կազմակերպութիւնը, փխած ըէժիմը: Եւ հենց այդ քայքայվող ըէժիմի դէմ գլխաւորապէս պէտք է ուղղեն բոլոր յեղափոխականները իրենց հարուածները:

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Լ Ա Շ Կ Ե Ր Տ Ի Ց

Համիտէյի քրտերի տված անչափ նեղութիւնները և բռնութիւններն Ալաշկերտի հային ստիպեցին գաղթել, որի պատճառով էլ ցանքս չարին: Նոքա որոնք ցանել էին՝ ոչինչ չստացան, որովհետև հասնելու ժամանակ գիշերով, գաղտնի գալիս էին քիւրտերը, քաղում և տանում, կամ տրորում, ծայրերը կտրում մկան պէս, փչացնում թշնամբար: Իսկ ով կարողացել է մի կերպ պահպանել, քաղել խուրձ կապել գալիս գողանում են և, որ սարսափելին է, կրակ գցում, այրում: Երբ օգնութեան կամ դիմադրութեան փորձ է լինում, խիում սպանում են:

Ուրիշ տարիներ բա հրա տալիս էին 10-ից մի մաս, իսկ այս տարի 4-5 ից մի մաս: Իսկ քիւրդերը որը զօրով որը քիւրվա լինելով տանում են իրանց բաժինը և որն էլ իւր հրացանի ուժով պահստողների աչքի առջևից տանում է խուրձն այնպէս, որ գիւղացին իր բազմաթիւ չարչարանքից և ահ ու սարսափից ուրիշ ոչինչ չտարաւ իր տունը. . . Պակասը լրացնելու համար ծախում է նա իւր աշխատանքի ընկեր անասունը, այն էլ շատ ջնջին գնով: Բայց այդ էլ նորան չեն թողնում վայելելու. խիում գրելիս ձեռքիցը խլում կամ գողանում են:

Ուրիշ տարիներ ցորենի սոմարն արժէր 2 ըուբ. իսկ այժմ 20 ը.: Փողի պակասութիւնը և հարկերի ծանրութիւնը շատ և շատ է նեղել ժողովրդին:

Յիշենք մեր կողմերը պատահած մի շարք ուրիշ դէպքեր ևս:

Աերջերս Իււքիլիսէ վանքի գեղի նախիրը տանում են, որ բաղկացած է լինում մօտ 200 կով, եղ և ձիուց: Գիւղից մարդիկ են գալիս իրանց կենդանիներն ազատելու:

Տակառակորդները խփում, Աւետիս Եղջեանին վիրաւորում են ծանր կերպով և նախիրը տանում: Թէև տանող քրդերին ճանաչել են և ուր հարկն է բողոքել, բայց մինչև այժմ էլ անհետևանք է մնացել:

Խ. Ջ. Բիլիսէ վանքի վանահայր և Հին-Բայազէդի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի հարսին թուրքացնում են. թուրքացնում են նաև նորա ամուսնուն և ապա կնոջը վերադարձնում:

Համիդիէի քրդերը Եօնջալու գիւղի Գաւրցի Խեչջի տունը մտնելով՝ ամենասարսափելի տանջանքներով նրան վիրաւորում են (գուցէ հիմա մեռած լինի) բոլոր ունեցած-չունեցածը տանում են և ապա բռնաբարում կանանց... նոյն իսկ վիրաւորվածի աչքի առաջ:

Զերօ գիւղում մտնում են ռէս Փիլոյի տունը, սպանում են նրա Մուշեղ որդուն. 12 տարեկան աղջկանից սկսած մինչև ամենամեծի հետ խայտառակ կերպով վարվելուց յետոյ... նոյն կերպ են վարվում և արականի հետ 15 տարեկանից սկսած:

Մազրէ գիւղից Եղջի և Վարդանի 20 եղբ և 5 կովը օր ցերեկով դողանում են Այիբ փաշայի մարդիկ: Ճանաչելով գողացողներին, բողոքում են ղայմադամին: Նա էլ պահանջում է վկայ բերում են մի քանի հայ: "Հայի շահադը չի անցնի. դուք, գեավուրներդ, սովոր էք միշտ սուտ գանգատներ տալ", վճռում է ղայմադամը:

Բուրջրան, Խըտը և Զերօ գիւղերի հայերին Այիբ փաշայի տղաները հետզհետէ հանում և ուղարկում են ուրիշ հայ գիւղեր, իսկ այդ տեղահան եղած գիւղացիներից շատերը գողթում են Ռուսաստան: Գրանց արտերը, սները դառնում են փաշայի տղերանց սեփականութիւն: Խըտը գիւղում մնացել էր մի հարուստ հայ Մատթէոս անունով, որին թողել էին իր հարստութեան պատճառով, բայց վերջերս նրան էլ դուրս վճնտեցին, խլելով ձեռքից ամբողջ հարստութիւնը և այնքան ծեծելով, որ մինչև այսօր հիւանդ պարկած է Մազրում: Սահմանակից Մանկասար գիւղի արևելեան ամբողջ արտերը և չայիրները խլել են և այժմ քիւրդերի սեփականութիւն է համարվում: Այիբ փաշան մեղ ծանօթ Ջաւոր աղայի տղան է. ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ անցաւ տաճկաց կողմը և այժմ բընակվում է Ալաշկերտում. ունի 8 որդի: Թէ ինքը և թէ որդիքը մի պատուհաս են հայերի գլխին:

Գաղն գիւղացի Գէորգ Աբրահամեան և Մելքոն Այվազեան իրանց հանդի մէջ չրփի քաղերու ժամանակ Հայդարցի քիւրդերը յարձակվում են նոցա վերայ և թալանելուց յետոյ խանջարով մի քանի տեղից վիրաւորում են և թողնում հեռանում: Թէև քրդերի ու լինելը գիտեն, բայց ի՞նչ օգուտ:

Ռահմիլի փաշան այժմ Գարաքլիսում ամենալաւ ճանապարհի վրայ շինել է տալիս իր համար տներ, խանութներ և քարվանսարա, խլելով հայերից մինչև անդամ իրենց բնակված տների տեղերը և կալերը: Վարպետների և բանուորների ամենամեծ մասը հայերն են. թէ սայլերը, թէ մարդիկը զանազան գիւղերից օլամ է հանել: Հայերին մինչև այժմ ոչ մի կուպէկ չի տվել:

(Վը շարունակվի)

Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Բ Ա Կ Ա Ն Ի Ս Ո Վ Ը

Այս ընդհանուր վանի վիլայէթում վերջին ծայր ներդուծիւն է քաշում հայ ժողովուրդը: Մենք ամեն օր լուրեր ենք առնում, Մշի պողաբեր դաշտում, Բիթլիզում, Էրզրումի մէջ և Ալաշկերտում տարածված է սովը և թէ կառավարութիւնն ամեն կերպ աշխատում է այդ աղէտը ծածկել, մինչդեռ այստեղ նոյն այդ կառավարութիւնը ձգտում է արհեստական սով առաջացրնել: Հետևեալ փաստերն այս խաղը կը պարզեն:

1892 թուին Էրզրումի վիլայէթի մէջ հացի թանկութիւն էր:

1893-ի գարնանը կառավարութիւնը Վանի հացը, զխաւորապէս Արձէշ գաւառի (Վանայ վիլայէթի շտեմարանն է) քաշեց տարաւ Էրզրում և Երզնկա աւելին, քան հարկաւոր էր գիշերով ծածուկ լցնում էր Վանայ ծովակի նաւակները և տեղափոխում: Այս գաղտնագողի վարմունքը ժողովրդի սրտում կասկած ձգեց, ժողովրդի, որ կատարելապէս անհաւատ է դարձել դէպի կառավարութիւնը: Հենց մի ամսից յետոյ պիտի ծախուէր արտերի երեսը: "Բան մը կայ հոս, խաղ մը կայ..." մըթմըթում էր ժողովուրդը: Աստիկանութիւնը սկսեց բաղեր բաց թողնել. "Վիլայէթի բոլոր գաւառներում հացի բերքը վատ է, այս տարի հացը շատ կը սղի:" Իսկ լիբը կապալառուները խօս բացարձակ քարողում, ամրացնում էին կասկածները:

Արտերի երես ծախելու օրերն եկան. փոքր կապալառուները հեռացան, ասպարէզը մնաց մեծամեծներին: Հայ ժողովրդի ցեցերը գաւառներից վերադարձան, ըսկըսվեց աճուրդը և ի՞նչ էք կարծում. այն գիւղը, որ 92թ. ծախված էր դիցուք 100 ոսկով, այժմ տրվեցաւ 150 ոսկու, այնպէս որ, եթէ կառավարութիւնը անցեալ տարի ամբողջ Վասպուրականի երեսը ծախել է կապալառուներին 100 հազարի, այս տարի ծախեց 150 հազարի: Բաշիբուզուկ կառավարութիւնը իր նպատակին հասաւ, արտերը թանգ ծախեց:

Կալերի ժամանակը հասնում է, վաշխառու դասակարգը իր ճուտերով մամուռներով ու զաֆտիաներով տարածված է ամեն տեղ և հաւաքում է տասանորդը, որը իսկապէս ութ և կեսից մէկ է. սակայն այնպիսի միջոցների են դիմում այդ հաւաքողները, որ 7-ից մէկ է դուրս դալիս գիւղացու ձեռքից, թող այդ՝ մնացածով էլ պիտի կերակրվի և քիւրդը հայի հետ: Ահա այստեղ է ներկայանում ամենամտորդ տեսարանը. ուտում, թափում, տրորում է զաֆտիան, գողանում, խաբում է վաշխառուն, քէֆն ուզածի պէս բաժին է վերցնում փօխը, հապա ուր թողնենք ընտանիքի պատիւը:

Հաւաքված տասանորդը ամեն տարուայ նման պիտի դուրս դար հրապարակ, որ չունեցողները գնէին. բայց այդպէս չեղաւ, ահագին քանակութեամբ հացը ամբարած մնացել է Հասան փաշայի, դաւաճան Թարգիբաշեանի, Մահմուդ աղայի, Մարութեանի, Հաջի Բաքրի և այսպիսի երկու տասնեակ հարստահարիչների ձեռքին: Ուրեմն հացը 100000 փթերով կառավարութեան տրամադրութեան տակն է և ահա նա սկսում է ամենա-

անողորմ խաղը: Գիւղացին գալիս է, քաղաքացին դիմում է Տրապարակ հաց գնելու, ցորեն չկայ. փոխանակ ամեն տարուայ նման հարիւրաւոր ցորենի կոյտերի, այժմ մի քանի տուրքակներ են:

Սուլի երկիւղը կայծակի արագութեամբ տարածվում է սմբողջ Վասպուրականում: Յորենի չափը (մտ 3 պուղ) 1 ր. 90 կ. -ից թուաւ 3 ր. 50-ի և կանգնեց 7 ր. վրայ: Հացթուկների խանութի առաջ ամբոխն իրար է ջարդում մի փունտ հացի համար, գլուխ, քիթ ու բերան արիւնշաղախ լինում, իսկ այնտեղ, մի քանի քայլ հեռու Հասան փաշի, քաղաքապետի ահագին ամբարները սնքում են հարիւր-հազարաւոր փեթերի ծանրութեան տակ: Գիւղացին սուլի ահից ծախում է եզն ու ոչխարը, վազում քաղաք. առևտրականը դուրս է բերում իր փոքրիկ դրամագլուխը. արհեստաւորը, չունևորը ծախում են իրենց տան կարասին և շտապում դէպի ցորենի Տրապարակ. հազար ու մի լիբր վիրաւորանքներ կրելով ոստիկան զափտիաներից: հազիւ կարողանում են մի-մի չափ ալիւր ձեռք ձգել առասպելական գներով:

Արհեստաւորը, մանր վաճառականը գիւղում կամ մի կտոր արտ ունի, կամ կիսովի, դրամով ցանքս արած. ահա նա բերում է տուն 10-30- կամ 50 պուղ ցորեն: Ճնշումը փատարեալ պիտի լինի: Իսկոյն ոստիկանութիւնը մի կարգադրութիւն թխեց. "Գրսից քաղաք մտած հացը ոչ ոք իրաւունք չունի տուն տանելու առանց ոստիկանութեան ատմակի": Զուր է աշխատում խեղճ քաղաքացին իր մի քանի իշաբեռ ցորենը խուլ, յետ ընկած փողոցներով փախցնել. մեր կարող է փախչիլ հարստահար-վողը: Հարիւրաւոր ժանդարմներ, լրտեսներ և կոլջիններ որսի չների նման ամեն տեղ բռնած են: Ատրում են հայի առաջը, ծեծելով, թքելով, նրա աղգային պատիւը վիրաւորելով քաշ են տալիս ոստիկանատուն, ցորենը թափում հրապարակ, մի քանի փութ միայն տալով խեղճին: Դեռ այս բաւական չէ, կառավարութիւնն սկսեց հայերի տները խուզարկել պահած հացը դուրս բերելու: Աւլին կրկին և կրկին հրաման արձակեց, թէ ով ցորեն ունի, 1, 2 ամուսայ պաշար վերցնէ, միւսը հրապարակ հանէ, ժողովուրդը կտորովում է: Բայց միևնոյն ժամանակ կապալտուներն ազատ-համարձակ հազարաւոր սայլեր ու ձիարեսներ դատարկում են իրանց ամբարները:

Սա ինչ բան է, միթէ սա Սուլթան Համիդի սարքած խաղը չէ, միթէ սա այն որոգայթը չէ, որով Համիդի կառավարութիւնը ձգտում է արհեստական սով առաջացնել քայքայել ժողովրդին անտեսականապէս:

Հետաքրքիր էր թուրք տարրի վայելած առանձնաշնորհումները. նրանց տները չէր խուզարկում, նրանց ոչ պէ ձեռք չէր տալիս դրսից ցորեն բերելիս և, որ գլխաւորն է, հայերի ձեռքից խլած կամ սնից հանած ցորենները ոստիկանութիւնը շատ էօան գնով բաժանում էր թուրքերին: Չնայելով այս բոլորին, թուրք ժողովուրդն էլ սկսեց գրգուլիլ նայելով հսկայ ամբարներին:

Սոյն իսկ շտաբի զգլուսում պտտվում էր ամբարների վրայ յարձակվելու միտքը: Սակայն թուրք կառավարութիւնը շան հոտառութիւն ունի, իսկոյն նախազգուշացաւ միայն հայ և թուրք կանայք խուռն բազմութեամբ բողո-

քեցին վալիին, գնալով նրա պալատը, անիծելով նրա եկած ճանապարհը և ուղարկողին: Աւլին հրամայեց վաշխառուներին ամեն օր մի քանի փութ ցորեն թափել հրապարակ յուզումը դադարեցնելու համար: Ամենքը համոզված են, որ այս բոլորիս քաղաքի մէջ այնքան հաց կայ, որ կը կերակրէ ամբողջ Վասպուրականի չունևորներին մի տարի և կիսից աւելի:

Սուլթանի խաղը Բահրի փաշայի բանին եկաւ. նա մի քանի հազար լիբրներ կարող է ծախել:

Վեհափառ Համիդ, թալանիր, կողոպտիր միլիոնաւոր ժողովուրդը, առաջացրու արհեստական սովեր, իբրև ամենամեծ աւազակը, հարստահարի որքան կուզես, այդ դու կարող ես անել ժամանակաւոր կերպով, բայց հաստատ համոզած եղիր, որ չես կարող այդ թշուառ ժողովրդի կոռւթքը պատառել և սիրտը դուրս քաշել, այն սիրտը, ուր հաստատ բնակութիւն է հաստատել յեղափոխութիւնը... *Այլոյ*

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ք Ի Ա Յ Ի Ց

Աքիան, տաճկական Սիրիերը, որ մի ժամանակ Խուրայելացոց խոստացած Աւետեաց երկրի մի մաս կը կազմէր, այժմ հայերի համար աքսորատեղի դարձած է: Այստեղի ջուրը կապարի պէս ծանր է և, կարծես, կը քարացնէ մեր խորհելու ու զգայու ընդունակութիւնը: Մեր ականջներու մօտէն և մեր դէմքի վրայէն կը բզկան զըզուելի ձանձեր, որոնք իրենց այլասեռ պէսպէսութեամբ տեղոյս մթնոլորտի կենդանի զարդերը կը կազմեն: Հացի և մանաւանդ քաղցրեղէնների վերայ մէկ վարկենի մէջ այնքան ձանձեր կը հաւաքվին, որ պարզապէս չես կրնար իմանալ, թէ այդ ձանձամած մակերեկայթի տակ ինչ բան կը գտնվի: Մոծակները նորածին մորեխի մեծութիւն ունեն և իրենց սուլումէն սարսուալի գող կանցնի երակներիս միջէն: Լուերը այնպիսի ահաւելի չարչարանք կը պատճառեն, որպիսին կարծեմ չէ կրած և Գրիգոր Լուսաւորիչը Խոր Աիրապի մէջ: — Երևակայիր մարդաձև մի մեքենայ, որ ասեղներին բաղկացած է, և մարդն այդ մեքենայի մէջ գնելով՝ ամեն կողմէն կը ծակծկեն մարմինը զարհուրելի քսամ'նումներով, ձիշտ այդպէս են լուերի խայթումները: Մեր մարմնի մաշկերը կորուսած են իրենց բնական գոյնը: Քաղաքական յանցաւորները ոչ ուրէք այնչափ ծայրայեղ զրկանքների ենթարկված են, որչափ Աքիայում: Քաղաքական յանցաւորները, որոնք դատարանի առջև աքսորանաց կամ բերդաքաղաքի մէջ ապրելու դատապարտված են, հակառակ նոյն իսկ իրենց դատական որոշման՝ տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվածներէն աւելի վատ վիճակ ունեն. նոքա զօրանոցի մէջ բանտարկված են և կը գտնուվին թէ ոստիկանական և թէ զինւորական հսկողութեան ու հրամանի տակ: Թող չեն տար ոչ մէկի հետ տեսնվելու, մինչդեռ տաժանակիր աշխատութեան և ցմահ շրջ-թայակապ դատապարտույններն այս մասին աւելի շատ ազատութիւններ կը վայելեն:

Շղթայակապներին բանտի մէջ իրաւունք կայ զբաղում մը ունենալ իսկ քաղաքի միջէն եթէ որ և է մէկը հայ աքսորեալ արհեստաւորի մը աշխատութիւն յանձնելու

լինի, թող չի տրվում:

Հայ քաղաքական արտորելոց ըստ օրինի 20 ֆր. ամսական պիտի տրվի (միւսերիս), մինչդեռ ոչ մի փարա չը տրվելէն զատ նորեկները երկու երեք ամիս մնալուց յետոյ հազար ու մի խայտառակութիւններից յետոյ հազիւ հազ կարողանում են իրենց օրական 2 ֆունտ հացը կանոնաւորապէս ստանալ: 1892 թ. Մուշէն մօտ 30 արտորեալներ զրկվեցան, որոնցից 4-ը շղթայակապ աշխատանքի ենթակայ լինելով՝ բանդ տարվեցան, իսկ միւսները զօրանոցի մէջ բանտարկվեցան և ամբողջ երկու ամիս կառավարութիւնը նոցա օրական հացը չէր տայ, որչափ աղբքում, պաղատում էին: Նոքա դիմեցին պատրիարքին, դիմեցին Մեծ-Եպարքոսին, ներքին գործոց նախարարին, դիմվեցաւ Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Ֆրանսայի դեսպաններուն, բայց ի զուր. դեսպաններու միջնորդութիւնն աւելի ծանրացուց արտորելոց վիճակը: Հին բարեկամներուս և առհասարակ ուրիշ հայերու ընթացքին նայելով, անսահման զգուանք զգալու է մարդ հայութեան նկատմամբ, այլ բարեբաղդաբար ունեցած և աստ իմացած տեղեկութեանցս համեմատ գաւառներու մէջ հայ բանդարկեալները ամեն տեսակ աջակցութիւն կը վայելեն հայ հասարակութենէն. մինչև իսկ 7-8 տարիներէ ի վեր բանտարկվածները մինչև այսօր թէ դրամով, թէ զգեստով և թէ ամեն բանով ջերմ հոգածութեան առարկայ եղած են հայ հասարակութեանց Երզրումի, Երզնկայի, Կեսարիոյ և Աւնի բանտերու մէջ: Բուլղար քաղաքական արտորեալք մեծ երախտագիտութեամբ կը յիշեն հայաստանցոց իրենց ցոյց տված խնամքն ու հոգածութիւնը:

Ինձ հետ զօրանոցի մէջ բանտարկված են 40 հայեր: Կազարմայի մէջ ենք և մէկ սենեկում: Երեքը վարդապետ են, մէկը 70-ամեայ ծերունի քահանայ մը և մնացեալ 36 հոգին ծեր ու երիտասարդ աշխարհականներ: Մեր մէջ կայ քեռի ն. անուն 90-ամեայ ծերունի մը, որ դատապարտված է 10-ամեայ բանտարկութեան: Քեռի ն.ը Բուլանխի գեղերէն մէկի ուսն է: Նորա մազերը բոլորովին սև են տակաւին: Ճանապարհին աչքի ցաւ ունենալով՝ թուրք զինուորականք ծխափողի (մուշուռկի) կեղտն իբրև դեղ աչքը լեցնելով՝ բոլորովին կուրացնել տված են, այնպէս որ հիմա ոչինչ չի տեսնի: Ձեռքերու մէջ սաստիկ մեծ դժ ունի. ձեռքը սեղմած ժամանակ կարծես թէ պիտի փշրվի, եթէ քիչ մ'ալ ուժով հուպ տայ: Հարիւրամեայ հասակին պիտի ազատվի, տակաւին չէ կորցրած իր յոյս տուն վերադառնալու: Անունը դրած եմ "յեղափոխական". նախ կը կարծէր, թէ յեղափոխականը ուտելու բան է, իսկ հիմա, երբ լաւ գիտէ յեղափոխութեան ինչ ըլլալը, ինքն իրեն կը կոչէ "յեղափոխականներու ուշիկ": Բանտարկեալները մեծաւ մասամբ խեղճ են և սընտուհներն ցամաք հացն է: Մէկ հոգի կաշառքի միջոցաւ պատուութիւն ստանալով, քաղաքի մէջ ազատ կը պտտի. մինչև իսկ ցմահ շղթայակապ-բանտարկութեան դատապարտվողներն այստեղ կաշառքի շնորհիւ քաղաքի մէջ բաւական ազատ են: Օրէնք ասած բանը չկայ, ով դրամ ունի, ամեն բան կարող է և օրէնքը նրան կը պաշտպանէ, ով չունի, կորսուած է:

Malcom...

Ա Յ Ի Ո Ւ Բ Ե Ն

Անցնենք Հնչակին:

Հնչակեան խումբը ասպարէզ դուրս եկաւ իբր սօցիալիստ-յեղափոխական: Նա հենց սկզբից յայտարարեց, որ ինքը չի բառականանալու միայն ռամկավարական աղբաշին անկախութեամբ, այլ նրա նպատակն է սօցիալիզմը: Բայց թէ ինչ բան է սօցիալիզմը, ինչպէս կարող է նա իրականանալ, դրա մասին չէր կարելի ոչ մի որոշ դադար փար կազմել Հնչակի տուած յօդուածներից, չէր կարելի որովհետև հենց ինքը, Հնչակի խմբագրութիւնը, որոշ դադար փար չունէր նրա մասին և չունի մինչև այսօր էլ:

Հայեացքների քառս, խառնաշփոթութիւն և ինքնուրոյնութեան կատարեալ բացակայութիւն, ահա թէ ինչ կարելի է նկատել Հնչակի տեսական հայեացքների մէջ: Եւ եթէ Հնչակի խումբը ասպարէզ դուրս եկաւ բոլորովին անպատրաստ, առանց դրական համոզումներ ունենալու, պէտք էր սպասել, որ գոնէ իր 7-ամեայ գոյութեան ընթացքում նա այդ ձեռք կը բերէր: Սակայն այդ չեղաւ, և ներկայումս էլ չնայելով այն փոփոխութիւններին, որոնց ենթարկվել են Հնչակի տեսական համոզումները, նա նոյն քառսն է ներկայացնում, նոյն անխնայուրոյնութեան կնիքն է կրում, ինչպէս և առաջ:

Հնչակը առաջ իրեն հրատարակեց սօցիալիստ-յեղափոխական. վերջերումս աւելացրել է և երկու ուրիշ կոչումներ, մաքսիստ և սօցիալ-դեմօկրատ: Հենց այդ երկու նոր տէրմիները բացատրելու համար Հնչակի խմբագրութիւնը Փէրդ. Լասսալի "Մասմանադրութեան էութեան մասին" գրքից թարգմանութեան կցել է մի երկար յառաջաբան: Գիրքը նոր է լոյս տեսել, այնպէս որ այդ յառաջաբանը նրա վերջին խօսքը կարելի է համարել, ուստի կանգ առնենք քիչ դրա վերայ: Այդ յառաջաբանը մեր ընթերցողներից շատ շատերը կարդացած չեն լինիլ, և եթէ կարդացած էլ լինեն, հաւատացած ենք, շատ էլ բան հասկացած չեն լինիլ նրա Էնգելսական խրթին նախադասութիւններից աւելորդ չենք համարում այս պատճառով կրկնել այստեղ նրա մէջ արտայայտած մի քանի մտքերը, որոնք նշանակութիւն ունեն այժմ:

Հասարակական, քաղաքական կազմակերպութեան հիմքը կազմում են երկրի անտեսական պայմանները: Ուստի, երբ մի երկրի անտեսական պայմանները փոխվում են, անպայման պէտք է փոխվեն և նրա քաղաքական ձեւերը: Հայութեան մէջ ներկայումս կատարվում է մի այդպիսի պրօցէս: Հայ ժողովրդի անտեսական պայմանները փոխվում են, նոյն ձևով, ինչ ձևով այդ եղել է Նւրուպայում. մանր սեփականատիրութիւնը քայքայվում է հետըզհետէ և տեղի տալիս խոշոր սեփականատիրութեան: Տաճկահայ գիւղացու համար հարկերի պատճառով իր սեփական հողը դառել է "ծանր բեռ" որ չէ տալիս ոչ մի շահ, այլ և մի չարաբացտիկ գործիք, որ ծառայում է միայն շահագործողներին": Նա թողնում է իր հողը, դնում արդիւնաբերական քաղաքները և դառնում վարձկան բանւոր: Նոյն վիճակին են ենթարկվում և արհեստաւորները, որոնք անկարող են լինում մրցել խոշոր գործարանատէրերի հետ: Այսպիսով մեր մէջ պատրաստվում է պրօլետարիատ, բանւոր դասակարգ: Նրա հետ

զուգընթացաբար զարգանում է մի ուրիշ դասակարգի բուրժուազականը, որը իր ձեռքի տակ ունենալով կապիտալը, երևան կը գայ, իբրև բանոր դասակարգի մշտական կեղեքիչ։—

“Դա է այն պատմական ընթացքը, որ սկսել է տեղի ունենալ հայութեան մէջ եւ որի առաջադիմական ընթացքն անխուսափելի է եւ միեւնոյն ժամանակ ինքն էլ պայման հայութեան ընդհանուր յառաջադիմութեան, Հայութեան մէջ ծագող սնտեսական այդ նոր յարաբերութիւններն իրանց շարունակ զարգացումով ազդին աւելի եւ աւելի կը դատեն երկու մասի, երկու դասակարգի վրա, բուրժուա եւ պրօլետարիատ, որոնք հէնց այժմ, իրանց կազմութեան ներկայ սկզբնաւորութեան մէջ, ունեն միմեանց հակառակ անտեսական շահեր, որ՝ գնալով աւելի ու աւելի կորոշվին եւ վերջը կառնեն արդէն սուր կերպարանք։”

Կանգ առնենք այս վերջին կէտի վրա միառժամանակ։

Ուրեմն այդ պրօգէսն անխուսափելի, ճակատադրական է, ուրեմն կապիտալիզմը պէտք է անպայման մեր մէջ մուտք գործի, պէտք է տակնուվրայ անի ներկայ բոլոր կարգերը, մտնեն խոշոր արդիւնագործութեան ձևեր, հարստութիւնը պէտք է կենտրոնանայ փոքրաթիւ կապիտալիստների ձեռքը, ընդհանրութիւնը անպատճառ իր բոլոր սեփականութիւնից զրկվի, և այս բոլոր ցաւերից յետոյ միայն կարող է իրագործվել սօցիալիզմը։

Այսպէս էլ չէ՞ . . .

Սակայն նոյն Հնչակի խմբագրութիւնը աւելի մեծ ապօրոգի պնդում էր մի ժամանակ, թէ հայ ժողովուրդը կարող է խուսափել կապիտալիզմի չարիքներից, որ յանցանք է աջակցել նրա մուտք գործելուն, որ պէտք է դրա առաջն առնել, որ հենց դրա համար է սօցիալիզմը. հարկաւոր է միայն ձեռք բերել ընդարձակ ռամկավարական կառավարութիւն, որը երկրի բոլոր հարստութիւնը կը դարձնի հասարակական, հաւաքական սեփականութիւն և այլն։ Եւ երբ Արմենիայի էջերում պ. Սիւնին յանդգնեց ասելու, թէ անկարելի բան է, թէ մինչև իսկ ձգտումը “արգելել կապիտալիզմի մուտքը” հակասում է նշանաւոր սօցիալիստների տէօրիաներին, ահա թէ ինչ պատասխանեց Հնչակը իր օլիգարխական բարձրութիւնից պ. Սիւնիի հասցէին.

“Մեր կարծիքն այն է, որ եթէ Հայաստանն ամփոփվէ ռամկավարական հանրապետական պայմաններում, նա իր անտեսական սոցիալութիւններով ու առանձնայատկութիւններով կարող կը լինի խուսափել կապիտալիստական բուն կալմակերպութիւնից, միանգամայն օգտվելով դրա հարկաւոր ու առողջ պտուղներից։ Մեր այս միտքը, ինչպէս ասացինք, Ա. Սիւնին կարծում է թէ հակասում է նշանաւոր սօցիալիստների թէօրիաներին։ Տեսնենք, ուրեմն, թէ Կ. Մարքսն, սօցիալիզմի հայրը, ինչ է ասում իր «Նամակում» հրատարակութիւն սօցիալիզմի երկրորդ հօր՝ Փրիդրիխ Էնգելսի «Նս այն կարծիքն ունեմ,— ասում է Մարքսը,— որ կարելի է իւրաքանչէր կապիտալիստական կազմակերպութեան պոստուլն երևն, առանց կրելու այն չարչարանքները, որ նրանից անբաժան են եւ զարգանալ սեփական, ինքնուրոյն պատմական պայմանների համեմատ։ Ռուսաստանը, որ այնքան ձգտում է դառնալ կապիտալիստական երկիր՝ Արևմտեան Եւրոպային նմանելու, նա այդ քայլն անելով կկորցնէ ամենայարմար առիթներից մէկը, որ իրերի պատմական ընթացքը տուել է նրան խուսափելու համար կապիտալիստական կազմակերպութեան ամեն ձախողութիւններից։”

Իսկ Արևմտեան Եւրոպական կապիտալիզմի ծագման ու ընթացքի իմ նկարագիրն (այսինքն՝ թէ Եւրոպայում կապիտալիզմը կկերպարանափոխվէ ապագայում սօցիալիզմի) դարձնել պատմական փիլիսոփայական մի ամբողջ թէօրիա եւ ասել թէ ամեն ժողովուրդ անպատճառ պիտի այգպէս ընթանայ (կապիտալիստական շաւղով դէպի սօցիալիզմ),— ներողութիւն. թէօրիաի այդպիսի բացատրութիւնն ինձ համար միանգամայն թէ շատ պատուաբեր է եւ թէ չափազանց ամօթալիս։) Այսպէս, հետեւաբար, ամեն երկրին պարտաւորեցուցիչ է սօցիալիստական կազմակերպութեան համեմու համար կապիտալիզմի շաւղով անցնելու ան երկիրներ, որ ունենալով իրենց պատմական ինքնուրոյն պայմանները եւ կամ ամփոփելով նրանց հասարակական նպատակայարմար կերպերում, «կարող կլինեն իւրացնել կապիտալիզմի առողջ պտուղներն, առանց կրելու նրա չարչարանքները», կարող կլինեն օգտվել նրա բարիքներից, առանց դժգոյն նրա չարիքները, «կարող կլինեն եւ առանց կապիտալիստական շաւղի համեմու սօցիալիստական կազմակերպութեան»։ Այժմ պարզ է ձեռք, ո՞վ գիտուն Սիւնի, որ նոյն իրեն Մարքսի եւ մեր ասածն իրար չեն հակասում։ Ինչո՞ւ համար էք ձեր փայտէ գրչով Կ. Մարքսի մեծ անունը մրտաւում։

Իսկ “այժմ պարզ է ձեռք, ո՞վ գիտուն” Հնչակի խմբագրութիւն, որ դուք ձեռք սարսափելի կերպով հակասում էք, որ դուք կրկնում էք նոյնը, ինչ որ Փօրթուգալեանի “նոր ձեռք բերած դեւատհաս արքանեակներից մէկը, ոմն Ա. Սիւնին” էր արում. պարզ է՞ նոյնպէս, որ անուանելով ձեռք մարքսիստ, հակասում էք Կ. Մարքսի վերոյիշեալ խօսքերին։ “Ինչո՞ւ համար էք ձեր փայտէ գրչով Կ. Մարքսի մեծ անունը մրտաւում”։

Քաւպոս (Կը շարունակվի)

Պօլսից մենք ստացանք այս ըոպէիս.—

Կիրակի, ամսոյս 13-ին Գում-Գարուի եկեղեցուց դուրս եկած ատեն Աշըեանի վրա 3 անգամ ատրճանակ պարպած է, սակայն չէ վիրաւորած։ Արձակաւը 22-23 տարեկան երիտասարդ է, միջահասակ, ինքը կիպրոսցի է, անգլիահայր պատակ, անունը Յակոբ։ Մանրամասնութիւնները շուտով։

Նուիրատվութիւնների ցուցակ.—

N. 3ր. Վ.Ճ. 100ր. Փուշը 35ր. N. 10ր. Բք-ից Վ.Ի և Պ.Ի միջոցով 100ր. Զադակ 144ր. ՍՄՖ. 370ր. Մլա. 200ր. Ակ. 1194ր. Փուշը 19ր. Հայաստան 10ր. Մսկ. 2000ր. Բ.Տ. Ա. 5ր. Անթառ. 13ր. Խաչագող 38ր. Բ.Տ. X.-ի խմբից 65ր. Իս. 10ր. Հաջի 25ր. Վայժիկ 25ր. Փուշը 19ր. Գրոշմից 38ր. Պղաձոր 100ր. Շէնից 110ր. Ագ. 290ր. Զոկի խումբ 78ր. Նշից 30ր. (Կը շարունակվի)

Մեր խմբագրութիւնից կարելի է ստանալ.

1. Ապստամբական Ոգի.
2. Յեղափոխական Կեանքից.
3. Գաղանի Տպարան:

Մամուլի տակ է Փրիդրիխ Էնգելսի

Գ Ի Տ Ն Ա Կ Ա Ն Ս Օ Յ Ի Ա Լ Ի Ձ Մ

Գաշակցութեան անձանօթներից խնդրում է թըրջ թակցութեան և նուիրատվութեան համար դիմել։

L. Boole, 15, Augustus Rd., Hammersmith, W. London.